

भारतीय पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीतील हिंसाचार: समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. डॉ. ए. टी. शिंदे

प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, इंदिरा गांधी वरीश्ट महाविद्यालय,

सिडको, नांदेड डंपसरूपदकमंजेवब/हउंपसण्ववउ

भारतात प्राचीन काळापासून वर्ण व्यवस्था, जातीव्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी पितृस्थनीय सांस्कृतिक मूल्यांची संरचना निर्माण करून आणि तिला स्थिरीकृत करून स्त्रियांच्या मानवी हक्काचा बळी दिल्याचे आढळून येते. भारतीय समाजाचे संयुक्त कुटुंब हे प्रमुख वैशिष्ट्य मानल्या जात होते. संयुक्त कुटुंबातील सत्ताही पितृसत्ताक होती. या व्यवस्थेत मानवी उत्क्रांतीच्या विविध टप्प्यांवर जाणिवपूर्वक स्त्रियांवर धार्मिक विधी, कर्मकांड, सण-उत्सव, रुढी-परंपरा, स्वच्छता आदी कारणांच्या नावाखाली विविध निर्बंध लादल्याचे दिसून येतात.

भारतीय पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीतील स्त्रियांच्या शोणाला जागतिकीकरण प्रक्रियेने अधिकचं घटपणे विळखा घातला. जागतिकीकरण प्रक्रियेने एकीकडे स्त्री स्वावलंबी असल्याचे चित्र उभे राहिले पण स्त्रियांच्या दुःखाची कहाणी काही संपली नाही. जो स्त्रियांचा परंपरागत दुय्यम दर्जा होता, जे तीचे दुय्यम स्थान होते त्यात जागतीकरणामुळे अधिक भर पडली. कुटुंबातील स्त्रियांकडे पाहण्याचा पूर्वीचा दृष्टीकोण हा उपभोगवादी व शोभेच्या वस्तुचा होता तो अधिक तीव्र बनण्यास जागतिकीकरण प्रक्रियेने हातभारच लावला आहे.

भारतीय कुटुंबातील स्त्री हिंसाचाराचे स्वरूप फार गंभीर आणि भयानक आहे. यामध्ये बलात्कार, छेडछाड, हुडांबळी, उपसमार, अतिश्रम, अपमान, मारझोड, शारीरिक दुःखापत, गर्भपात, उपहरण, शारीरिक दुरुपयोग, विनयभंग, मालमतेपासून वंचीत ठेवणे, कुटुंबातून बाहेर काढणे, ठार मारणे यासारख्या कितीतरी घटकांचा समावेश होतो.

आधुनिक चित्रपट, प्रसार माध्यमे यांनी देखील या कौटुंबिक हिंसाचारला खतपाणी घालण्याचे प्रयत्न सातत्याने केले असल्याचे दिसून येते. जागतिकीकरण प्रक्रियेने प्रसार माध्यमांना मिळालेली अधूनिकता ही कौटुंबिक हिंसाचारला प्रेरणा देणारी ठरत असल्याचे खेदाने नमूद करावे लागते. त्यातील विविध कौटुंबिक मालिका, जाहिराती, चित्रपट आणि आधुनिक समाज माध्यमे यांची मुक्तपणे आणि मोफतपणे होणारी उपलब्धता ही देखील यासाठी मुख्यतः कारणीभूत असल्याचे जाणवते.

षोधनिबंधाचे उद्देश:

1. स्त्री हिंसाचाराचा अर्थ जाणून घेणे.
2. कौटुंबिक हिंसाचाराच्या आकडेवारीच्या आधारे स्वरूप जाणून घेणे.
3. पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीतील हिंसाचाराचे स्वरूप रेखांकीत करणे.
4. निश्कर्ष व शिफारशी प्रस्तुत करणे.

अध्ययन पध्दती: प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनत्मक आणि विप्लेनात्मक आराखडा वापरला आहे. तथ्य संकलनासाठी दुय्यम सामग्री व निरीक्षण या प्राथमिक तथ्य संकलनाचा अवलंब केला आहे.

तथ्यांचे विप्लेशन: तथ्यांचे विप्लेशन करण्यासाठी आषय विप्लेशन पध्दतीचा अवलंब केला आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा: प्रस्तुत संशोधन हे अधिक दुय्यम तथ्य व काही प्रत्यक्ष निरीक्षणावर अवलंबून आहे. जसजशी भारतीय समाजप्रगती करीत आहे तसतसे कौटुंबिक हिंसाचाराच्या स्वरूपात आणि प्रकारात ही वाढ होत आहे. म्हणून त्याची व्याख्या करणे कठीण आहे. तरीही भारतीय पितृसत्ताक पध्दतीमध्ये स्त्रियांवर जो हिंसाचार केला जातो त्यांचा समाजशास्त्रीय विचारवंतानी सांगितलेला अर्थ पुढील प्रमाणे.

कौटुंबिक हिंसेचा अर्थ :

कौटुंबिक हिंसेचा अर्थ अधोरेखित करतांना केम्पे या विचारवंताने असे मत मांडले की, "कौटुंबिक हिंसा म्हणजे एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तित्वर शारीरिक हल्ला करून तिला जखमी करणे होय." कौटुंबिक हिंसेचारासंबंधी गेलेस असे म्हणतात की, "स्त्री हिंसा म्हणजे एका व्यक्तीची अशी कृती, की ज्यामुळे स्त्रिला त्रास होईल, ती जखमी होईल, हा हेतु डोळ्यासमोर

ठेवून कृती करणे म्हणजे कौटुंबिक छळ होय.”² विचारवंत डॉमेनॅच यांच्या मते, “स्त्री हिंसा म्हणजे एका व्यक्तीची अशी कृती की, स्त्रिला शारीरिक व मानसिक स्वरूपाचा त्रास होईल. यातून ती जखमी किंवा दुःखी होईल या हेतुने जाणिवपूर्वक कृती करणे म्हणजे कौटुंबिक छळ होय.”³ स्ट्रासयंनी स्त्री अत्याचाराचे अध्ययन करतांना असे म्हटले की, “स्त्री हिंसा म्हणजे एका व्यक्तीचे (पुरुशाचे) असे कृत्ये जे दुसऱ्या व्यक्तीच्या (स्त्रिया) स्वातंत्र्यावर आक्रमण करणे.”⁴

वरील विचारवंतांची कौटुंबिक हिंसेच्या संदर्भातील मते विचारात घेतल्यास हे स्पष्ट होते की, भारतीय पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती मध्ये हे होणारी हिंसाही एक प्रमुख सामाजिक समस्या असल्याच जाणवते. ‘घर एक मंदीर आहे.’ ‘घर ही जगातील सर्वात सुखरूप जागा’ ‘जगातील सर्वात जवळचा मित्र पती’ या सर्व मिथकांचा आभसी मृगजळ अधोरेखित करणारी कडी असल्याचे स्पष्ट होते.

स्त्री विरोधी हिंसाचाराचे स्वरूप:

भारतीय पितृसत्ताक पध्दतीत होणाऱ्या हिंसाचाराचा आढावा घेतल्यास भारतातील विविध घटकराज्यातील आकडेवारी या समस्येचे स्वरूप किती गंभीर आहे हे दर्शविते. आलिकडील काळात जी आकडेवारी समोर आली आहे ती अशी, भारतात दर 54 मिनीटाला एक बलात्कार, दर 02 तासाला एक हुंडाबळी, दर 43 तासाला एक विनय भंग, दर 27 तासाला एक स्त्रिषी कुरवर्तन, दर 43 तासाला एक अपहरण होते.

पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीतील हिंसाचाराचे स्वरूप:

पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीतील हिंसाचार हा साधरणता उपासमार, अति कष्टकरण्यास लावणे, अपमान, शारीरिक इजा पोहचवणे, बलात्कार करणे, हुंड्यासाठी जाळून मारणे, जबरदस्ती गर्भपात करणे, टोमणे मारणे, घालूनपाडून बोलणे, अपहरण नाट्य घडवून आणणे, शिव्या देणे, इच्छे विरोधत बळजबरी करणे, छेडछाड करणे, वाळीत टाकणे अशा अनेक घटना सर्रासपणे कुटुंबात घडल्याचे निरीक्षणात आढळते. वेगवेगळी प्रसारमाध्यमे वर्तमान पत्रे, टि.व्ही. बातम्या, सोशल मिडिया यावर एकही दिवस अशा घटना आल्या नाहीत असे घडत नाही. पितृसत्ताक व्यवस्था आणि पितृप्रधानता ही संयुक्त कुटुंबात जोपासली गेलेली अनिष्ट परंपरा आहे. स्त्रीला बंधनांच्या साखळदंडात जखडून ठेवणारी श्रृंखला म्हणून पितृसत्ताक व्यवस्था आणि पितृप्रधानता यांचा उल्लेख केल्यास अनुचित ठरणार नाही. जुने ते सोने ही धारणा या बाबतीत असंयुक्तीक ठरते. यासारख्या स्त्रियांवरील हिंसाचारावर अंकुष ठेवण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेने दिलेले हक्क आणि वेळोवेळी केलेले अनेक कायदे देखील योग्य अमलबलावणी अभावी कागदावरच सषक्त ठरली आहेत.

वास्तविक पाहता हे हक्क आणि कायदे वस्तुस्थितीत दुबळेच ठरले आहेत. आज घडीली सतीप्रतीबंधक कायदा, गर्भचिकीत्सक कायदा, कौटुंबिक न्यायालय कायदा, दत्तक गृहण कायदा, कौटुंबिक हिंसाचार प्रतीबंधक कायदा, घटनेतील कलम 498 महिलांना संरक्षण, हिंदूविवाह कायदा, हिंदू दत्तक व निर्वाह अधिनियम, हिंदू उत्तराधिकारी अधिनियम इत्यादी बाबी असफल झाल्या आहेत परिणामी पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीतील हिंसाचार दिवसेंदिवस अधिकाधिक वाढतच चालले आहेत. या कायद्यांची अंमलबजावणी कठोरपणे करण्यात पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्थेची पुरुशप्रधान मानसिकता प्रेरक ठरत असल्याचे दिसून येते. जोपर्यंत स्त्रियांना भारतीय राज्यघटनेने दिलेला समान अधिकार भारतीय पितृसत्ताक कुटुंबातील सर्व घटकांकडून मानसिक दृष्टिने स्विकृत आणि तो आत्मसातीकृत केला जात नाही तो पर्यंत भारतीय पितृसत्ताक कुटुंबातील स्त्री ही एक माणूस म्हणून जीवन व्यतीत करू शकत नाही. स्त्रीला एक माणूस म्हणून मिळणारे सर्व अधिकार दिले जावून या विशयी पुरुशी मानसिकता समृद्ध केली जात नाही तोपर्यंत ही समस्या पूर्णतः नश्ट होणार नाही. स्त्रीला एक स्वतंत्र व्यक्तीमत्त्व आणि नागरीक म्हणून स्विकारणे तसेच स्वतंत्र व्यक्तीमत्त्व आणि नागरीक म्हणून तिचा आदर करणे हाच या समस्येवरील ठळक उपाय आहे. अन्यथा हिंसाचार हे वाढतच जावून स्त्रीच्या वाट्याला आलेले काळवंडलेले जग अधिकच काळेकटूत होत जाईल.

निश्कर्ष:

1. आधुनिक व जागतिकीकरणाचे युग असले तरी कौटुंबिक पातळीवर स्त्रियांवर घडून येणाऱ्या हिंसाचाराचे प्रमाण चिंताजनक आहे.
2. कुटुंबातील व्यक्तीद्वारे वृद्ध स्त्रियां, विवाहिता व लहान मुली यांच्यावर होणारे अत्याचार दिवसेंदिवस वृद्धिगत होत आहेत.
3. स्त्रिही कुटुंबाची ‘इज्जत’ व ‘प्रतिष्ठा’ आहे म्हणून अनेक गुन्हाची उघडपणे वाच्यता केली जात नाही त्यांची नोंद ही घेतली जात नाही.

4. स्त्रियांच्या हिंसाचार विरुद्ध स्वातंत्र्यप्राप्ती पासून आजपर्यंत अनेक कायदे झालेले आहेत. परंतु पुरुशप्रधान मानसिकता बदलली नसल्यामुळे हे कायदे असफल ठरले आहेत.
5. स्त्रियांच्या हिंसाचारास स्त्री व पुरुशांची पितृसत्ताक कुटुंबाने ठरवून दिलेली ताडर संरचना व भूमिका कारणीभूत असल्याचे आढळते.

पितृसत्ताक कुटुंबातील हिंसा रोखण्यासाठी षिफारशी :

1. स्त्रियांकडे पाहण्याचा परंपरागत दृष्टिकोण जसे उपभोग्य वस्तु, षोभेची वस्तु हा दृष्टीकोण बदलला गेला पाहिजे.
2. पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीतील पुरुशांचा कुटुंबातील स्त्रियांच्या समस्यांच्या बाबतीत समउपदेषन करून दृष्टिकोण अधिक समृध्द करणे गरजेचे वाटते.
3. स्त्री हिंसाचार विरोध कायद्याची कठोर अमलबजावणी करावी.
4. वारंवार सुचना देवून जे कुटुंब हिंसा करतात त्यांच्यावर कठोर कारवाई करावी.
5. स्त्रीयांकडे पाहण्याचा चुकीचा दृष्टीकोण बदलून समानतेच्या दृष्टीकोणातून त्याच्याकडे सर्वांनी पाहावे यासाठी नव्या पद्धतीने सामाजिकरण झाले पाहिजे.
6. स्त्रियांविरुद्ध हिंसाचाराच्या कायद्यांची माहिती ग्रामीण भागातिल लोकांपर्यंत पोहचवणारी प्रभावी यंत्रणा उभी करावी.
7. विवाहपूर्व व विवाहानंतर कुटुंबातील सर्व सदस्यांचे समउपदेषन घडवून आणले पाहिजे.

वरील प्रमाणे सूचना व उपाययोजनाची अमलबजावणी कुटुंब, समाज, राज्य, कायदा, पोलीस प्रशासन, न्याय व्यवस्था, प्रसार माध्यम, विचारवंत यांनी केल्यास खऱ्या अर्थाने स्त्री-पुरुश समानता असलेली कुटुंब व्यवस्था निर्माण होईल आणि समतामूलक लोकषाही राश्ट्राची संकल्पना साकार होईल.

संदर्भ सूची :

1. गंदेवार एस.एन., भारतीय समाज वादातील विशय आणि समस्या, विद्याभारती प्रकाशन, लातुर, पृ. क. 122
2. उपरोक्त
3. उपरोक्त
4. उपरोक्त
5. रावत हरिकृष्ण, सामाजिक समस्याएँ, रावत पब्लिकेशन, जयपूर,
6. सचदेव डी. आर. फडके वांसती, सत्यवती राउळ, भारतातील समाजकल्याण व समाजकल्याण प्रशासन, के सागर पब्लिकेशन, पुणे,
7. लोकराज्य अंक, सप्टेंबर, 2011